

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

En bok om järnåldern i Estland

Jüri Selirand, *Viron rautakausi. Viron nuoremman rautakauden aineiston pohjalta* [Järnåldern i Estland. På basen av material från den yngre järnåldern i Estland], Red. P. Koivunen, Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys. 187 s. Rovaniemi 1989.

Utgivningen av Jüri Selirands bok har rekommenderats av professorerna U. Salo och A. Siiriäinen och stötts av undervisningsministeriet; avsikten har synbarligen varit att få till stånd en lärobok för högskolorna i Finland. Vi har länge saknat en översikt över Estlands förhistoria och bristen har i första hand varit kännbar utomlands. *Eesti esiajalugu* (1982) har inte kunnat fylla luckan, eftersom språket utgjort en barriär och detta har uppenbarligen motiverat utgivningen av den aktuella boken.

Avsikten med min recension är bl.a. att påvisa de problem som inte framträder eller behandlats tillräckligt eller som enligt recensentens mening lösts på ett felaktigt sätt. En finländsk läsare måste dock först och främst förstå, att alla historiska undersökningar som utkommit i Estland efter kriget tillkommit under påtryckning från den marxistiska historieuppfattningen och en därav härledd självcensur (liksom även egentlig censur). Det måste genast sägas, att inte heller Selirands bok är fri från sådana influenser.

Vilka är då Selirands målsättningar och hur har han uppnått dem? Huvudtiteln följs av en precisering. Med järnålder avses i Estland tiden från 500-talet f.Kr. till 1200-talet e.Kr., med yngre järnålder tiden från 800- till 1200-talet. Författaren har alltså gått in för att klarlägga hela Estlands järnålder på basen av fynd från yngre järnålder. Han avstår visserligen från att behandla den förromerska järnåldern (500–0 f.Kr.) med motiveringen att den egentliga järnålderskulturen uppstod först efter vår tideräknings början (s. 9). I detta sammanhang borde man inte enbart fästa uppmärksamhet vid att föremål

under järnåldern tillverkades av järn. I begreppet ingår också andra viktiga företeelser, t.ex. jordbruk samt jordbrukskolonisationens utbredning, samhällets socialstruktur o.s.v. Vi kan inte lösa något mera betydelsefullt problem i Estlands järnålder om vi förbigår den tidiga (förromerska) järnåldern. Under denna tid uppstod den bosättnings- typ, ekonomi och samhällsstruktur som är typiska för järnålderns hela inledande skede och den utgör början till följande utvecklings- skede i hela det estniska samhället. Om denna period utelämnas får läsaren grepp endast om de yttre dragen i utvecklingen; man får ingen uppfattning om orsaker och om utvecklingens innersta mekanis- mer. Detsamma gäller Lettland och Litauen.

Boken består av tre delar, den första ger en översikt över perioden och källorna. Vidare ger författaren en periodisering: den äldre eller romerska järnåldern (0-400 e.Kr.), den mellersta järnåldern (400-800-talen) och yngre järnåldern (800-1227). Envar av dessa tre perioder indelas ytterligare i två underavdelningar. Denna kronologi innebär minst tre reformer jämfört med tidigare verk (*Eesti ajalugu*). För det första har det första århundradet (åtminstone dess första hälft) hittills alltid räknats till den förromerska järnåldern. Författa- ren motiverar inte förändringen. För det andra har gränsen mellan den mellersta och den yngre järnåldern flyttats till omkr. 800 (hittills 900-talet). För det tredje har vikingatiden (800-1050) avskilts till en tidig underavdelning av den yngre järnåldern. De två senare föränd- ringarna måste betraktas som på alla sätt motiverade och viktiga.

Årtalet 1227 som förhistoriens avslutning är däremot en annan sak. Ifall man med förhistoria avser den period för vilken skriftliga källor saknas, borde fornesternas frihetskamp (1208- 1227) räknas till den historiska tiden. Förhistorien borde inte avslutas vid ett exakt årtal. Dess slutpunkt kan vara ett avrundat årtal: 1200, 1250 eller var- för inte 1300, som skulle vara lämpligt på basen av det arkeologiska materialet, i synnerhet då situationen i Estland och esternas levnads- sätt enligt t.ex. Loo rits inte på något avgörande sätt förändrades på grund av erövringen.¹ De flesta fornborgar uppvisar heller inga spår av förstörelse i början av 1200-talet, de forntida bosättningsom- rådena fanns kvar, i de flesta gravfält begravdes de döda på samma sätt som tidigare o.s.v. De förändringar som inträffade t.ex. i mitten av det första årtusendet eller i slutet av vikingatiden var betydligt större och mera genomgripande.

I bokens första del ges även en översikt över utvecklingen, ett slags

¹ O. Loo rits, 'Eesti ajaloo põhiprobleemid', *Iseseisvuslaste kirjavara* 11, Tierp 1955.

grundkonception. Jämfört med tidigare framställningar innehåller den inget nytt och författaren har inte undgått gamla brister. Detta beror främst på att den tidiga järnåldern inte tas upp; ifall den hade behandlats grundligt hade det inte varit möjligt att sätta likhetstecken mellan fornfynd och bosättingens spridning under de följande perioderna. Forskningen rörande hällkistgravarna från förromersk järnålder visar att den del av befolkningen som begravt sina döda i dem har varit relativt liten, åtminstone mycket mindre än vad hela Estlands invånarantal kan ha varit vid den tiden. Det finns palynologiska data om bosättning och jordbruk från områden för vilka samtida fornlämningar saknas. Spridningen av fornfynd från förromersk järnålder ger alltså inte en bild av den dåtida bosättningen - det bodde människor också där man inte påträffat fornfynd. Förekomsten av tarandgravfält från romersk järnålder på områden där hällkistgravar saknas, ger alltså inte rätt att hävda (se s. 9) att bosättningen skulle ha utbredd sig till tidigare obebodda områden.

I samma kapitel skildras ytterligare järnålderssamhällets sociala struktur och dess förändringar. I enlighet med den estniska arkeologins traditioner hävdas, att man under romersk järnålder levde i storfamiljer, som i slutet av perioden började uppvisa tecken på upplösning. Regionala samfund ersatte nu samfund byggda på blodförväntskap (s. 11). Detta från marxistisk historieuppfattning lånade schema förefaller inte att ha något berättigande i estniska förhållanden. Också ungefärliga demografiska beräkningar visar att de samfund som begravde sina döda i hällkist- och tarandgravar var enstaka familjer. Under förromersk tid eller ens under den romerska järnålderns slutskede var det inte familjer utan jordegendomar som började splittas/delas. Så länge det ännu fanns fri jord att tillgå, kunde en folkökning medföra också en ökning av jordegendomarnas antal. Under den romerska tidens slutskede då den fria jordbruksjorden höll på att ta slut, ledde en folkökning till att egendomarna delades. Detta innebär att bosättningen förtätades, d.v.s. att byar uppstod. Den mellersta järnåldern och de följande århundradena var också den tid då byarna i Estland uppstod, vilket de arkeologiska fynden vittnar om. Alla större boplatser uppstod först under det första årtusendets andra hälft. Med detta sammanhänge en övergång från svedjebruk till åkerbruk.

Enligt författaren gjorde tidigfeodala relationer sitt inträde i det estniska samhället under forntidens slutskede, vilket han motiverar med att det bland gravarna från denna tid finns sådana med rika fynd, vilket alltså skulle vara ett tecken på att förmögenhetsskillnader uppstått. De s.k. "tidigfeodala relationerna" gjorde som känt sin entré i estnisk förhistoria på 1940-1950-talen i enlighet med eller efter påtryckning från det sätt på vilket frågan behandlades i Sovjet-

unionen; senare har forskare principiellt tagit avstånd från det.² Det finns exceptionellt rika gravar (liksom även skattfynd) redan från den mellersta järnåldern, varför talar vi då inte om tidigfeodala relationer? Varje normalt samfund är väl ekonomiskt differentierat, inklusive järnålderns fria bondesamfund.

Det andra kapitlet behandlar den estniska järnålderns forskningshistoria. Här kan man bara beklaga att det skrivits för tidigt. Numera, under glasnostens tid borde man inte längre tala om den estniska borgerliga arkeologins begränsade inriktning eller om de gynnsamma förhållandena (vilka?) under sovjetväldets tid (s. 14–15).

I bokens andra del ges en översikt över forminnena från järnåldern. I början av det avsnitt som behandlar bosättningen (s. 31) konstateras att denna stabiliserats redan i slutet av den tidiga järnåldern då de boplatser uppstod som sedan blev bestående under hela järnåldern (och delvis ända till våra dagar). Författaren hävdar att de enhetliga bytyperna i Estland fått sin början redan i slutet av den tidiga järnåldern, vilket skulle vara ett klart belägg för bosättningskontinuitet under hela järnåldern.

Man måste dock hålla åtskilda två begrepp, nämligen bosättningen och byn som kolonisationshistorisk företeelse. Påståendet att fornbysarna skulle ha uppstått redan under tidig järnålder bygger på att man i samband med de flesta av de historiska byarna hittat också hällkistgravar (och ibland dessutom tarandgravar), något som kunde bevisa att de går tillbaka till så tidig tid.³ Vid utgrävningar har man dock inte fått belägg för bosättningskontinuitet från hällkistgravarnas tid till den historiska byn; det finns alltid längre eller kortare luckor utan fynd. Det förefaller att finnas ännu mindre grund för diskussionen om bytyper under förromersk eller romersk järnålder. Arkeologerna kan lägga fram underbyggda ställningstaganden först för tidig medeltid tack vare de omfattande räddningsgrävningarna i Olustvere, Lehmja och Uderna.

För en finländsk läsare kunde det kanske vara intressant att få uppgifter om det finska inflytande som kommer till synes i keramiken från boplatserna i Kuusalu. Sannolikt förekom flyttningar från Finska vikens norra kust söderut och en senare assimilering med den lokala befolkningen. Dateringen av boplatserna i Kuusalu (s. 34) förefaller att vara alltför sen (1000–1100-talen). Den finskt påverkade keramiken är säkert från vikingatiden.

² Även H Moora själv, se H. Moora & H. Ligi, *Hozjajstvo obščestvennyj stroj narodov Pribaltiki v načale XIII veka (k voprosu o voznikovenii feodal'nyh otnošeniij)*, Tallinn 1969.

³ V. Lóugas, 'Póllumajandusmaastiku ajaloost Eetis', *Póllumajandusmaastik Eestis*, koostanud L. Aasalo, Tallin 1980, s. 50–84.

Fornborgarna behandlas i två kapitel i bokens senare del. I fråga om de tidiga fornborgarna skiljer behandlingen sig inte från tidigare verk. Fornborgarna Koila och Kloodi har (s. 41) daterats till romersk tid. T. Tamla's analys, som utkom sedan boken skrivits, visade att de inte grundats förrän under den mellersta järnåldern.⁴ Det innebär att vi inte känner en enda fornborg från romersk järnålder.

I andra och tredje kapitlen i bokens andra del ingår avsnitt om många tidigare undersökta fornborgar, de är ytliga tidigare publicerade texter. Hade det inte varit mera ändamålsenligt att välja bara en av de bäst undersökta fornborgarna av varje typ och behandla den ingående med kartor, ritningar och varför inte analyser av fyndmaterialet? Selirand har skapat en egen klassificering av fornborgarna från den yngre järnåldern (s. 56). Skillnaden bygger på att den yngre järnålderns början placerats tidigare och vikingatiden avskilt till en särskild period. Nu indelas fornborgarna i tre grupper (i stället för tidigare två). Man måste medge att resultatet är betydligt klarare, enklare och mera logiskt än tidigare framställningar.⁵

Betydelsefull är analysen av utgrävningsområdet (270 m²) och keramikfynden i fornborgen Siniialliku (s. 66–72). Tyvärr är den helt ensam i sitt slag. I själva analysen kan sökandet efter paralleller i avlägsna ryska städer dock väcka frågor. Lerkrus av typ I:1–2 finns i större antal också i Estland under det andra årtusendets första århundraden och därför ter sig letandet efter avlägsna motsvarigheter obehövt.

Med några ord bör man också beröra frågan om Tallinn. Man kan inte gå med på att stengravfältet i Proosa skulle bekräfta påståendena att hamnen i Tallinn togs i bruk på 400–500-talen (s. 82). Det finns inga belegg för att de berömda importerade föremålen från Proosa skulle ha importerats via hamnen i Tallinn, snarare har de kommit över hamnen i Piritas mynning.

På s. 82–83 behandlas grundandet av Tallinn som författaren daterar till 1000-talet. Även om det hittills föreliggande arkeologiska bevismaterialet inte går längre tillbaka än till 1100-talets senare hälft, har man på basen av de många skattfynden och övergivandet av fornborgen Iru (omkr. 1000) accepterat att användningen av fornborgen Tallinn och uppkomsten av ett regionalt centrum inletts redan tidigare. Skattfynden i stadens omgivning och i nordvästra Estland kan på basen av präglingsstidpunkterna för mynten i skatterna klassificeras på följande sätt: 1) 951–1010 (6), 2) 1054–1100(?) -talet (5), 3)

⁴ T. Tamla, 'Oboronitel' nye sooruzenija gorodišč Severo-Vostočnoj Estonii', *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateadused* 1987:2, s. 172–189.

⁵ L. Jaanits, S. Laul, V. Lõugas, E. Tõnisson, *Eesti esiajalugu*, Tallinn 1982, s. 315ff.

1128–1208 (6). Till den sista gruppen borde man även räkna de flesta större skattfynd som innehåller ädelmetallföremål, men i vilka mynt saknas.

Skatterna av de två första typerna representerar en allmän företeelse i Tallinn-regionen, eftersom det finns skattfynd från dessa perioder också från andra håll i Estland och grannländerna.⁶ De skatter av den tredje typen, från slutet av 1100-talet och 1200-talet, som innehållit mynt har synbarligen grävts ned först under frihetskampens år (tpq = 1190–1216), frånsett tre som är från 1150-talet. Börjande från mitten av 1100-talet innehåller skatterna fynd som härrör från en kort tid och mynten härrör från ett mycket begränsat område, medan de tidigare kommit från mycket avlägsna länder och kommit i jorden efter mångskiftande byten och förmedling. Läget har synbarligen ändrats i mitten av 1100-talet och det har blivit fråga om lokal handel.⁷ Detta skulle dock tyda på att Tallinn växte märkbart som handelscentrum först vid denna tid och inte tidigare.

Gravfälten under Estlands järnålder behandlas i andra delens kapitel IV. Såväl i fråga om hällkist- och tarandgravar som gravfälten från den mellersta och yngre järnåldern bygger behandlingen på ståndpunkter som är ett par decennier gamla. Selirand har bara tillagt en översikt över några mycket viktiga gravfält (Móigu, Lehinja-Loo, Paju, Proosa m.fl.), utan att de nya fynden integrerats med den redovisade teorin. Det finns en motsättning mellan de rika fynden från dessa gravfält från den mellersta järnåldern och påståendet (s. 92, 107) att gravarna från perioden är fåtaliga och fyndmaterialet knappt. Helt grundlöst är påståendet, att orsaken till att gravfynden är så få är att de estniska stammarnas ättesamfund upplöstes (s. 92). Var inte orsaken en fullständig omvälvning i begravningssederna: man frångick gravläggning i tarandgravar och övergick till brandgravfält av en ny typ? De sistnämnda är svåra att identifiera i terrängen och därför känner vi kanske bara till ett fåtal? Det förefaller rimligt att anta, att hällkist- och tarandgravarna var gravplatser för enstaka familjer och att de betydligt större brandgravfälten tillhört de bysamfund som redan höll på att uppstå. Därför borde man kanske inte acceptera påståendet (s. 105), att en rikare gård grundade en gravplats som bysamfundet sedan övertog. Snarare borde man föreställa sig att grav-

⁶ A. Molvógin, 'Einige Probleme der Münzzirkulation in Estland in der zweiten Hälfte des 12. und im ersten Viertel des 13. Jh.', *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und Ostbaltikum aufgrund der archäologischen Quellenmaterialien*, *Studia Baltica Stockholmiensia* 1, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm 1985, tab. 1.

⁷ Molvógin, s. 30.

platsen utvidgades på ett sätt som motsvarade den ursprungliga gårdens utveckling till by.

På s. 108–130 följer en analys av gravfynden. Läsaren kan fråga sig, varför just gravmaterialet, varför inte en analys av andra fynd, fyndmaterialet från fornborgar och boplatser? Författaren utnyttjar här ett kort sammandrag av motsvarande avsnitt i hans egen monografi från år 1974. Det är mycket beklagligt att det rika och märkliga fyndmaterialet från den estniska skärgården har utelämnats, eftersom just detta material säkert skulle ha väckt stort intresse utomlands.

Bokens andra del avslutas med en redogörelse för skattfynden. Den tredje och sista delen behandlar Estlands ekonomi och samhällsstruktur under järnåldern. Här framträder samma brister som påtalats ovan och några mindre anmärkningar räcker. På s. 147 hävdas att bosättningen under yngre järnålder var betydligt tätare än tidigare, men eftersom boken endast har en karta över denna period, förblir det oklart, vilka förändringar bosättningen genomgick under tidernas lopp. Och slutligen, när författaren (s. 173) talar om frihetskamp mot svenskar, danskar och tyskar, undrar man vart kampen mot ryssarna tagit vägen, eftersom dessa ingalunda hade färre plundrings- och härjningståg på sitt konto.

Vad nytt har Selirands bok då att ge den estniska arkeologin? Ovan nämndes redan avskiljandet av vikingatiden till en separat period samt den motsvarande flyttningen av den yngre järnålderns början till omkr. 800. Likaså nämndes typologin över borgarna från den yngre järnåldern. Ytterligare kan nämnas publiceringen av forskningsresultaten från Siniialliku, om vilka vi hittills inte egentligen haft några uppgifter. Det nya begränsar sig till detta, resten är väl kända saker från Selirands eller andra estniska forskares verk. Det är ganska litet för en monografi.

Och slutligen, vad innebär boken? För det första är det inte fråga om en uttömmande behandling av järnåldern i Estland, eftersom en behandling av den förromerska järnåldern saknas och såväl den romerska som mellersta järnåldern behandlas mycket ytligt. I synnerhet har författaren förbigått den estniska järnålderns stora och egentliga problem såsom stengravkulturens ursprung, begravningsformernas utveckling, avfolkningen av öarna och västra Estland i början av den romerska järnåldern, brottet (eventuellt skenbart) i bosättningskontinuiteten på många håll vid övergången från romersk tid till den mellersta järnåldern, avsaknaden av (eller det ringa antalet) boplatser och fornborgar i den förromerska järnålderns slutskede och under romersk tid o.s.v.

För det andra är det heller inte fråga om en grundläggande behandling av den yngre järnåldern i Estland, eftersom boken saknar en analys av fyndmaterialet från fornborgar och boplatser; likaså är över-

sikten över gravfynden rätt bristfällig. Därför har boken ett missvisande namn, författaren kunde ha kallat den t.ex. "valda kapitel om Estlands järnålder" och disponerat stoffet på ett motsvarande sätt, vilket säkert skulle ha gett ett tillfredsställande slutresultat.

Man måste dock betona att de teoretiska brister som påvisats (behandlingen av ekonomi, bosättning och samhällsstruktur) inte är karakteristiska enbart för Selirands arbete. Hans perspektiv skiljer sig inte från dem som framförts av andra arkeologer i Sovjet-Estland, t.ex. i *Eesti esiajalugu*. Därför måste de betraktas som misstag av en generation (eller snarare en skola), vilka delvis måste ses som resultat av att den marxistiska historieuppfattningen artificiellt inplanterats i estnisk arkeologi. Men endast delvis, det förefaller som om forskningen rörande fornsamhället i Estland skulle ha stannat upp någonstans på 1950-talets nivå vid de schemata som inledningsvis framlades av H. M o o r a och A. V a s s a r. Den andra generationen av estniska arkeologer har för egen del knappast lagt till något även om det hade varit möjligt också inom ramen för den officiella marxistiska historieuppfattningen. Järnåldern i Estland, liksom även hela Estlands förhistoria väntar fortfarande på sina utforskare. Kommer vår tredje generation av arkeologer att gå iland med uppgiften?

Valter Lang

Tvärvetenskaplig vägforskning

Jaakko Masonen, *Hämeen Härkätie. Synty ja varhaisvaiheet. Varhainen maaliikenne arkeologisena sekä historiallisena tutkimuskohteena* [Tavastlands Oxväg. Uppkomst och tidiga skeden. Den tidiga landtrafiken som arkeologiskt och historiskt forskningsobjekt]. Tiemuseon julkaisuja 4. 298 s. Helsinki 1989.

Jaakko Masonens undersökning om den kända landsvägen, "Oxvägen", mellan Åbo och Tavastehus, dess uppkomst och tidiga skeden framlades som doktorsavhandling vid Tammerfors universitet våren 1989. Det är skäl att lyfta fram hur allmännyttig byråkrati, väg- och vattenbyggnadsväsendet, här stött medeltidsforskning på ett exceptionellt sätt. Författaren kunde arbeta som forskare vid verket och fick stor hjälp, särskilt med sina arbetsdryga terrängstudier.